

ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹԸ ՆՈՐԱՆԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՄԻՋԵՎ (1990-2001թթ.)¹

Էդուարդ Պողոսյան

Դոցենտ

*Երևանի Խ. Աբովյանի անվան Հայկական
պետական մանկավարժական համալսարան*

Անկախացումից հետո բավականին հակասական հարաբերություններ ձևավորվեցին Թուրքիայի հետ:

Ըստ էության Թուրքիայի հետ Հայաստանի ուղղակի հարաբերությունների զարգացումը հանգեցրեց դրանց սրմանը: Այդ ամենի պատճառները պետք էր որոնել թե պատմական ոչ վաղ անցյալի և թե նորագույն շրջանում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության առումով Թուրքիայի բռնած բացահայտ հակահայկական դիրքորոշման մեջ: Հենց սկզբից էլ թուրքական կողմի՝ առաջին հայացքից նույնիսկ դրական դիրքորոշումների ձևակերպումները համենայն դեպս հայ մարդու համար բացահայտ ցինիզմի տարրեր էին պարունակում: Այսպես՝ բազմաթիվ էին դեպքերը, երբ թուրքական պաշտոնական շրջանակների ներկայացուցիչները, էրզիր կորցրած և այն վերագտնելու անխոնջ փափագով ապրող ժողովրդին արտահայտելով Թուրքիայի պաշտոնական շրջանակների տեսակետը, գրեթե նույնությամբ կրկնում էին. «Մենք լիովին բավարարված ենք այն սահմաններով, որոնք գոյություն ունեն մեզանում»²:

Թուրքական քարոզչամեքենան անընդհատ պնդում էր, որ իբր Թուրքիան, ճանաչելով Հայաստանը կառուցողական և բացառիկ դրական քայլ էր կատարել հայ ժողովրդի նկատմամբ և, հետևաբար, Հայաստանն էլ իր հերթին նույն կերպ պետք է պատասխաներ Թուրքիայի դրական քայլերին: Մինչդեռ իրականությունը այն էր, որ Թուրքիան անմիջապես ԽՍՀՄ փլուզումից հետո 1991թ. դեկտեմբերին, ճանաչելով Հայկական անկախ պետությունը իր որոշակի սահմաններում, դրանով իսկ նպատակ էր հետապնդում վերջնականապես կանխելու մերթ ընդ մերթ ամենատարբեր մակարդակներով դրսևորվող հայոց տարածքային արդարացի պահանջատիրությունը:

Բնութագրելով նախնական փուլում հայ-թուրքական հարաբերությունները՝ չի կարելի չհանգել այն հետևությանը, որ ՀՀ իշխանությունների

¹ Հոդվածն ընդունված է 15.10.13:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԱրՊՀ պատմության ամբիոնը:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 6 փետրվարի, 1992:

որոշ շրջանակներ՝ տարված նորարարական հովերով, որն ուներ նաև իր օբյեկտիվ հիմքերը, հաճախ փորձում էին անտեսել պատմական փորձը, տուրք էին տալիս դրսից ներարկվող կարծեցյալ իրատեսական գաղափարներին: Անկախացման տակավին առաջին իսկ օրերից ՀՀ իշխանությունները հայտարարում էին, որ իրենք իրատեսորեն վարում են բացառապես պահի թելադրանքից բխող արտաքին քաղաքականություն, որ վճռականորեն բացառում են արտաքին քաղաքականության մեջ զգայական ու, ինչպես ՀՀԾ-ական գաղափարախոսներն էին նշում, «ազգային-հայրենասիրական մտայնությունը», որը, ըստ նրանց, դուրս էր պետական գործի տարողությունից¹:

Թուրքական, եվրոպական, ռուսաստանյան լրատվամիջոցները 1991 թվականի դեկտեմբերին հողվածներ էին տպագրել այն մասին, որ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Թուրքիային հասկացրել էր, թե հայկական կողմը պատրաստ է հրաժարվել դարասկզբին օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանությունը հիշատակող ամենամյա սգո միջոցառումներից՝ պայմանով, որ Թուրքիան Հայաստանի հետ հաստատի տնտեսական համագործակցության նպաստավոր պայմաններ, մասնավորապես, Հայաստանին թույլատրվի Թուրքիայի տարածքով բեռնափոխադրումներ անել²:

Եվ իրոք ստացվեց մի բավականին զարմանալի իրավիճակ, երբ տակավին անկախացած Հայաստանում իշխանությունների ջանքերով գնալով թուլանում էր հայ դատի պաշտպանությանն ուղղված քաղաքական գործընթացների թափը: Այսպես 1993 թվականի ապրիլ-քսանչորսյան հերթական երթը կրում էր ծայրահեղ անկազմակերպ բնույթ: Ավելին, թատերական հրապարակին հարակից տարածքում, ուր ամենամյա սգո երթից առաջ ընթանում էր հանրահավաք, կարծես օրվա խորհրդին անհաղորդ, աշխուժով ծավալվել էր «նոր կյանքի» յուրօրինակ այցեքարտը դարձած վերնիսաժի առևտուրը: Միաժամանակ թե բացօթյա շուկայի առևտրականների և հաճախորդների և թե՛ դեպի Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր սգո երթի մասնակիցների դեմքերին դրոշմված էր ցեղասպանություն ապրած ազգի ներկայացուցչի համար մի անբնական, խորապես անհասկանալի կացության մեջ հայտնվածի շփոթմունքը: Ժամանակի առումով չափազանց կարճատև, ընդամենը հայացքների հանդիպման տևողությամբ, այդ պահը, փաստորեն, իրենով կարծես խորհրդանշում էր հայաստանյան հասարակության գաղափարական բաժանման հնարա-

¹ Սարգսյան Կ., Պետական սկիզբ և ազգային շարունակություն, Երևան, 1999, էջ 140:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 դեկտեմբերի, 1991:

վորությունը «նոր օրերի իրատեսական» և ազգային կենսական խնդիրների առաջնայնությունը ընդունող ընկալումների: Հասկանալի է, որ շուկայական տնտեսության պայմաններում դժվար էր իշխանություններին մեղադրել բացօթյա առևտուրը այդ օրը չարգելելու մեջ: Խնդիրը հանրապետությունում այն միջավայրի ձևավորումն էր, որում հայ հասարակության մեջ աստիճանաբար սերմանվում էր քանահրական վերաբերմունք հայ դատի բուն էության նկատմամբ: Եվ, իհարկե, այդ արվում էր իշխանությունների ամենակտիվ մասնակցությամբ և թելադրանքով: Այսպես՝ 1993 թվականին ՀՀ 5-րդ համագումարում ՀՀ նախագահը իր ելույթում մասնավորապես նշել էր. «ՀՀ-ի և ներկա իշխանությունների համար հայ դատն այսօր Հայոց պետականության կայացումն է, Հայաստանի բարգավաճումն ու հզորացումը...»¹: «Այսօր գործ ունենք պատմական պահի հետ և չպետք է կորցնենք պատմության ընձեռած այս հնարավորությունը: Դա վիթխարի կորուստ կլիներ մեր ազգերի ու երկրների համար: Առճակատումը մեզ կդարձնի պատմական հակամարտության զերիներ: Մենք պետք է վեր կանգնենք դրանից: Եվ եթե հայկական դեկավարությունը նույն վերաբերմունքը ցուցաբերի մեր հանդեպ, որը մենք ենք դրսևորում հայ ժողովրդի հանդեպ, շուտով դուք կդառնաք բաց սահմանների վկաները և կզգաք, թե ինչպես է բարձրանում ձեր կենսամակարդակը: Սկիզբ կառնի տնտեսական աշխույժ համագործակցություն, ձեր երկիրը կբացվի աշխարհի առջև, և զալիք սերունդները երախտապարտ կլինեն ձեզ բարի կամքի այդ քայլի համար»: Եզրափակող նախադասություններից արդեն պարզ է, որ այս վերջին մեջբերումը ամենևին էլ ՀՀ հերթական համագումարում ՀՀ առաջին նախագահի ելույթի շարունակությունը չէ, չնայած ակնհայտ է արտահայտված երկու տեսակետների տրամաբանական և նույնիսկ ոճաբանական ամենասերտ կապը: Մեջբերումը արված է տակավին 1992 թվականի սկզբին նախկին ԽՍՀՄ-ում Թուրքիայի վերջին դեսպան, արտաքին աշխարհում տասնամյակներ շարունակ թուրքական պետության կենսական շահերը հետևողականորեն պաշտպանած, փորձված դիվանագետ Վուլքան Վուրալի տված հարցազրույցից²:

Հայ դատի այդքան լայն, անեզր սահմանումը ՀՀ իշխանությունների կողմից, ըստ էության, անառարկա էր դարձնում հիմնախնդիրը՝ պարզապես այն վերածելով կարծեցյալ իրատեսության զոհի: Ըստ էության՝ ՀՀ-ական իշխանությունները հայտարարություններ անելով բազմակարծու-

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 հունիսի, 1993:

² Նույն տեղում, 6 փետրվարի, 1992:

թյան, մտքի ազատության անհրաժեշտության մասին, իսկական արշավանք էին սկսել հայ ժողովրդի ազգային կենսական շահերը պաշտպանող քաղաքական ուժերի դեմ: Թվում է՝ նման տեսակետը հիմնավորելու լավագույն և հնարավորինս անխոցելի միջոցը պարզապես այն օրերի քաղաքական վերնախավի անափ ինքնավստահության պայմաններում արտահայտված տեսակետների ուղղակի մեջբերումներն են, հենց որոնց ընդհանրացումն էլ պատկերացում է տալիս այդ շրջանի պետական քաղաքականության ու մասնավորապես Թուրքիայի հետ հարաբերությունների տեսական ակունքների մասին: Շարունակելով ներկայացնել այն օրերին ՀՀ ղեկավար քաղաքական ուժի համագումարում Հայաստանի պետական արտաքին քաղաքականության և հատկապես հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ պետության առաջին դեմքի կողմից ներկայացված ծրագրային դրույթները՝ թվում է՝ կարիք կա արդեն արված ուղղակի մեջբերումներին ավելացնել ևս մի քանիսը, որոնք առավել հստակ կերպով կվկայեն հատկապես Թուրքիայի հետ հարաբերություններում հայ ժողովրդի պատմական ազգային ամենակենսական շահերի, մեղմ ասած, անտեսումը: Լ. Տեր-Պետրոսյանը իր արդեն հիշատակված ելույթում, անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերություններին, մասնավորապես նշել է. «ՀՀԾ-ն և Հայաստանի ներկա իշխանություններն իրենց առջև մշտապես դրել են միայն իրական և լուծելի խնդիրներ և այսուհետև էլ մտադիր չեն շեղվել այդ գործելակերպից: Պատրանքներն ու սնամեջ քաղաքական բարձունքները միմիայն թունավորել են ազգի հոգին և հոխորտանքների ու սնապարծության թմրադեղով, թերաբժեքության բարդույթով վարակել նրան», այնուհետև բանախոսը, փորձելով ընդհանրացնել խնդրո առարկա հիմնահարցի առումով հայ իրականության խորքային երևույթները, մասնավորապես ավելացրել է. «Հայոց պետականության կայացման, Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման և, ընդհանրապես, ազգային գաղափարախոսության դրսևորման ընթացքում այսօր ընթանում է անհաշտ պայքար քաղաքական մտքի երկու ուղղությունների պատմական իրավունքի վրա հիմնված ավանտյուրիզմի և ռեալ իրականության վրա հիմնված ռացիոնալիզմի միջև: ...Այսօր հայ ժողովուրդը որոշ ընդդիմադիր կուսակցությունների ջանքերով նորից կանգնած է նույն փորձության, նույն երկրնտրանքի առջև, թեև իրականում երկրնտրանք գոյություն չունի, քանի որ առաջին տարբերակը մեկընդմիջտ ապացուցել է իր լիակատար սնանկությունը և կործանարարությունը»¹: Հասկանալի է, որ քաղաքական

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 հունիսի, 1993:

ավանտյուրիզմի մեջ ՀՀԸ իշխանավորների կողմից մեղադրվում էր նախ և առաջ ՀՅԴ-ն:

Բերված փաստերը հանգեցնում են միայն մեկ հետևության՝ նորանկախ Հայաստանի իշխանությունները հայ դատը, ցեղասպանությունն ու Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը փորձում էին դարձնել Թուրքիայի հետ միջպետական քաղաքական առևտրի առարկա: ՀՀԸ-ական իշխանավորների քաղաքական անփորձության արդյունքում դրսից սերմանվող կարծեցյալ իրապաշտությունը վեր էր ածվել նորանկախ Հայաստանի արտաքին թատերաբեմում և, հատկապես, Թուրքիայի հետ հարաբերություններում հիմնական սկզբունքի: Հետաքրքիր է, որ հայկական իշխանություններին չէր նախազգուշացնում նույնիսկ այն հանգամանքը, որ Հայաստանին ուղղված իրատեսության կոչերը հիմնականում հնչում էին հենց Անկարայից: Հայտնի ճշմարտություն է, որ հասարակական կյանքը բնապատմական երևույթ է, որում իրենց տեղն ունեն նաև հարաբերությունների զուտ բնական զարգացումները: Այդ առումով, իհարկե չբացարձակացնելով տեսակետը, ընդամենը համամանության սկզբունքի ընձեռող հնարավորություններից ելնելով՝ հիշեցնենք, որ բնության մեջ գայլերը, հենց իրենց բնագոյաին որոշակի գործելաոճով շահելով մարդու կողմից ընտելացված թերևս ամենախելացի կենդանական տեսակի՝ շների վստահությունը, նրանց ներքաշում են իրենց ոհմակի մեջ, դուրս տանում բնակավայրից և այդ դյուրահավատ կենդանիների մտով լրացնում իրենց սննդի չափաբաժինը: Իհարկե, պարզունակություն կլիներ բնական ու հասարակական երևույթների բացարձակ նույնացումը, բայց նաև թվում է՝ չի կարելի կոնկրետ դեպքում անտեսել նաև նրանց ակնառու նմանությունը: Նման գործելաոճը հատուկ է գայլերի բոլոր տեսակներին, նույնիսկ փոքրասիական «գորշ գայլերին»:

Ըստ էության՝ հենց նման իրողության անտեսումն էր պատճառը, որ ՀՀ իշխանությունների ներկայացուցիչները, սկսած 1992 թվականից մինչև 1994 թվականը ներառյալ, գաղտնի, անդրկուլիսյան հանդիպումներ էին ունեցել թուրքական ծայրահեղ աջ «գորշ գայլեր» կուսակցության ղեկավարների հետ, իսկ 1993 թվականին՝ Ֆրանսիայում կայացել էր ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի անձնական հանդիպումը «գորշ գայլերի» ղեկավար Ալփասլան Թուրքեշի հետ, որը յուրաքանչյուր առիթով չէր հապաղում հայտարարել իրենց ցեղակից «ազերիների արյունը հեղող» հայերին ոչնչացնելու անհրաժեշտության մասին: Այսպես՝ թուրքական ծայրահեղ ազգայնական թերթերից մեկում 1993 թվականին զետեղված հակահայկական հերթական հոդվածներից մեկը ավարտվում էր հետևյալ կերպ. «...ապագայում Կովկասում, ներառյալ Հայաստանը, հայերի թիվը, ինչպես

այսօր Անատոլիայում, թանգարանային թիվ պիտի դառնա: Եթե նույնիսկ հայերը գրավեն ամբողջ Ադրբեջանը, դա նրանց վախճանը կլինի»¹:

Թուրքական կողմը համոզման մեթոդը փորձում էր փոխլրացնել հայերին պետական մակարդակով ահաբեկելու գործելաոճով:

Տակավին 1992 թվականի սկզբին Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը ցինիկորեն բացահայտ կերպով առաջարկել էր «հայերին թեթևակի վախեցնելու» նպատակով որոշակի գործողություններ ձեռնարկել²: Հարկ է նշել, որ հայտարարությունը արվել էր այն բանից հետո, երբ ընդամենը օրեր առաջ Թուրքիան իր որոշ զինվորական կազմավորումներ առաջ էր քաշել դեպի Հայաստանի հանրապետության պետական սահմանը և ձեռնամուխ եղել ինժեներական շինությունների կառուցմանը³: Չնայած թուրքական երրորդ դաշտային բանակի ստորաբաժանումների ծավալումը Հայաստանի սահմանի երկայնքով և Կարսի նահանգում սկսված «Ձմեռ-92» զորավարժությունները թուրքերի կողմից ներկայացվում էին, որպես բանակի նախապես ծրագրված պլանային զորավարժանք⁴, այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով տարածաշրջանի ընդհանուր գոյավիճակը՝ այդ և նման այլ քայլեր բավականին սրեցին առանց այն էլ պայթյունավտանգ դրությունը⁵: Թուրքական կառավարական որոշ շրջանների կողմից առաջարկվում էր արգելել դեպի Հայաստան Թուրքիայի տարածքով իրականացվող բեռնափոխադրումները⁶: 1992 թվականի սկզբներին հայ-ադրբեջանական հակամարտության սրման պատճառով Թուրքիան որդեգրեց ավելի կոշտ ադրբեջանամետ դիրքորոշում⁷: Այդ ընթացքում Թուրքիայում զնալով ավելի էին ուժգնացել Ադրբեջանի օգտին միջամտելու պահանջները: Թուրքիայի քաղաքական շրջանակները կառավարությունից պահանջում էին ռազմական, քաղաքական, տնտեսական և այլ միջոցներով սատարել «ադրբեջանցի եղբայրներին»⁸:

Այդ ժամանակահատվածում Թուրքիայում անցկացված հարցումների տվյալներով երկրի ազգաբնակչության շուրջ 40%-ը իշխանություններից պահանջում էր անհապաղ ռազմական միջամտությամբ աջակցել իրենց ազգերի ցեղակիցներին⁹:

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 մայիսի, 1993:

² Նույն տեղում, 12 մարտի, 1992:

³ Նույն տեղում, 22 փետրվարի, 1992:

⁴ Նույն տեղում, 25, 28 փետրվարի, 1992:

⁵ Նույն տեղում, 13 մայիսի, 1992:

⁶ Նույն տեղում, 10 մարտի, 1992:

⁷ Նույն տեղում, 12 մարտի, 1992:

⁸ Նույն տեղում, 26 մարտի, 1992:

⁹ Նույն տեղում, 20 մայիսի, 1992:

Եվ Թուրքիան անցավ կտրուկ գործողությունների: Այսպես՝ 1992 թվականի ամռան չվացուցակից հանվեց Երևան-Չալեպ-Երևան չվերթը թուրքական տարածքով ատրոֆիլի իրականացվող թռիչքների ցանկից: Թռիչքները կարող էին իրականացվել, եթե ամեն անգամ թուրքական կողմին համապատասխան դիմում ուղղվեր Հայաստանից: Ընդ որում՝ թուրքական կողմը ամեն մի այդպիսի թռիչքի թույլտվությունը կտար միայն այն դեպքում, եթե ինքնաթիռը պահանջի դեպքում անհապաղ վայրէջք կատարեր Թուրքիայի տարածքում՝ տեղափոխվող բեռը ստուգելու համար¹: Նման որոշման դեմ անմիջապես հայտարարությամբ հանդես եկավ ՀՀ ԱԳ նախարարությունը, որում, հաստատելով Հայաստանի Հանրապետության ձգտումը՝ նորմալացնելու և զարգացնելու Հայաստանի և Թուրքիայի միջև միջպետական հարաբերությունները, շեշտելով, որ թուրքական և ադրբեջանական ինքնաթիռներն ակտիվորեն անարգել կերպով օգտագործում են Հայաստանի տարածքը, կոչ էր անում Թուրքիային վերացնել Հայաստանի նկատմամբ իրականացվող խտրականությունը²: Սակայն հետագայում էլ թուրքական իշխանությունները չէին խորշում դիմել աշխարհի տարբեր մասերից Թուրքիայի տարածքով Հայաստան թռչող ինքնաթիռների թուրքական օդանավակայաններում ստիպողական վայրէջքի և ուղեբեռների մանրազնին ստուգման միջազգային իրավունքի բոլոր ընդունված նորմերը ոտնահարող գործելաոճին³: Հնարավոր պահին Հայաստանին ռազմական հարված հասցնելու համար հող նախապատրաստելու նպատակով թուրքական կողմը Ադրբեջանի հետ մեկտեղ սկսեցին խաղարկել Նախիջևանի խաղաքարտը՝ ստահող լուրեր տարածելով, թե իբր հայկական կողմը խոշորամասշտաբ ռազմական գործողություններ էր սկսել Թուրքիայի հարևանությամբ անկլավային վիճակում գտնվող Նախիջևանի Ինքնավար հանրապետության նկատմամբ⁴: Քանի որ Հայաստանի ուղղակի մասնակցությունը Արցախ-Ադրբեջան ընդհարմանը միջազգային հանրության մոտ ճանաչում չէր գտնում, ապա հենց այդ պատճառով դարաքայան հարցում որոշակիորեն կաշկանդված Թուրքիան նպատակահարմար էր համարում Նախիջևանի խաղաթղթի խաղարկումը: Այդ իսկ պատճառով կարելի է լիովին հիմնավորված համարել այն տեսակետը, որ այդ շրջանում Նախիջևանի կողմից ձեռնարկվող սադրանքները մանրամասնորեն ծրագրվել էին հենց Թուրքիայում⁵:

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 326, ց. 9, գ. 45, թ. 49-51:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 ապրիլի, 1992:

³ Նույն տեղում, 20 մայիսի, 13 հունիսի, 5 օգոստոսի, 1992:

⁴ Նույն տեղում, 22 մայիսի, 4 հունիսի, 1992:

⁵ Նույն տեղում, 20 մայիսի, 1992:

Թուրքիան Նախիջևանի՝ ըստ էության բաց սահմանով¹ ռազմական մեծամասշտաբ օգնություն էր ցուցաբերում Ադրբեջանին: Տարածաշրջան էր գործուղում իր զինվորական խորհրդականներին, Թուրքիայի տարածքում վարժեցնում ադրբեջանական զինվորականությանը և այլն²:

Այդ նույն շրջանում Թուրքիան փարիսեցիորեն աղերսագին դիմումներ էր հղում համաշխարհային բուլոր հեղինակավոր կառույցներին՝ իբր Զայաստանի ագրեսիայի զոհ դարձած Ադրբեջանին փրկելու կոչերով³:

Ըստ էության՝ 1992 թվականի մայիսի սկզբներին Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեջանցիների կրած խոշորամասշտաբ պարտությունները հանգեցրել էին նրան, որ Անկարան հրաժարվել էր, զոնե առերևույթ, ավելի վաղ որդեգրած չեզոքությունից և սկսել Զայաստանին ուղղված կոչերի ձևով ուղղակի սպառնալիքներ տեղալ վերջինիս վրա: Բանը հասավ նրան, որ թուրքական կառավարությունը և քաղաքական ղեկավարները 1992 թվականի մայիսին հայտարարեցին, որ չի բացառվում դարաբաղյան հակամարտությանը Թուրքիայի անմիջական զինված միջամտությունը⁴: Կեղծ հաղորդագրություններ տարածելով Զայաստանի և Նախիջևանի սահմաններում՝ Սադարակ բնակավայրի մոտ իբր տեղի ունեցած թեժ մարտերի մասին՝ Թուրքիան ծավալել էր խոշորամասշտաբ հակահայկական հիստերիա՝ նպատակ ունենալով ձևավորելու հասարակական կարծիք սեփական երկրում և դրանով իսկ համաշխարհային հանրության մոտ փորձել արդարացնել իր միջամտությունը: Եվ հենց այդ պահին էր, որ իր անենավճռորոշ դերակատարությունը ունեցավ հայ ժողովրդի դարավոր բարեկամ Ռուսաստանի և Զայաստանի միջև երկու երկրների կենսական շահերի լիակատար համընկնման վրա ձևավորված ռազմավարական համագործակցությունը:

Մոտավորապես համանման իրավիճակում դեռևս 1974 թվականին՝ ողջ քաղաքակիրթ մարդկության աչքի առջև, մի քանի օրում Կիպրոսիշուրջ 15-ամյա անկախ պետականությունը ավիրած և այդ ոճիրը պարտական Թուրքիայի գլխին իսկական անպրոպի նման ճայթեց Անկախ պետությունների համագործակցության միացյալ զինված ուժերի, որի անդամն էր նաև ԶԳ-ն, հրամանատար մարշալ Եվգենի Շապոշնիկովի հայտարարությունը այն մասին, որ հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտին ցանկացած պատրվակով որևէ երրորդ երկրի միջամտությունը կարող էր հանգեցնել

¹ «Զայաստանի Զանրապետություն», 25 սեպտեմբերի, 1992:

² Նույն տեղում, 14 հուլիսի, 1992:

³ Նույն տեղում, 20 մայիսի, 4 հունիսի 1992:

⁴ Նույն տեղում, 12 մայիսի, 1992:

երրորդ համաշխարհային պատերազմի¹: Այդ հայտարարությամբ Ռուսաստանը փաստորեն իր բացահայտ հովանավորության տակ առավ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությանը: ԱՊՀ միացյալ զինված ուժերի հրամանատարի հայտարարության մեջ ուղղակիորեն նախազգուշացվել էր թուրքական իշխանություններին, որ թուրքական կողմի՝ Հայաստանին հասցեագրված կոչերը Ռուսաստանի կողմից ընկալվում են որպես դաշնակցի նկատմամբ սպառնալիքներ, և պահանջ էր դրվում հետագայում զերծ մնալ թուրքական կողմի համար լրջագույն հետևանքներով հղի նման քայլերից:

Իհարկե, միանգամայն հասկանալի է, որ նման գործելակերպը բխում էր նաև հենց Ռուսաստանի Դաշնության տարածաշրջանային շահերից: Վերջին հաշվով, հենց նման իրավիճակների համար էին ռուսական կողմի ամենաակտիվ ջանքերով ձևավորվել թե ԱՊՀ-ն և թե նրա միացյալ զինված ուժերը: Հենց դրա համար էին կնքվել ամենաբազմատեսակ երկկողմ ու բազմակողմ համաձայնագրերը դաշնակից երկրների ու մասնավորապես Հայաստանի հետ և այլն: Սակայն խնդրո առարկա ժամանակահատվածում թուրք-հայկական սրված հակամարտության ընթացքում ՌԴ բռնած բացահայտ հայանպաստ դիրքը, որի արդյունքում էլ Հայաստանը հայտնվեց առավել շահեկան կարգավիճակում, թվում է, ավելորդ անգամ շեշտում են աշխարհի հզորագույն և բարեկամ ժողովրդի հետ հայ ժողովրդի տարածաշրջանային ու նաև համաշխարհային չափանիշներով արմատական շահերի կատարյալ հանընկնման բարեբախտությունը: Փաստորեն հայ-ռուսական այդ շրջանում դեռևս ռազմավարական համագործակցության մակարդակում գտնվող փոխգործունեությունը դարձավ այն իրական հիմքը, որը ապահովեց նորանկախ Հայաստանի ազգային կենսական շահերի գերակայությունը տարածաշրջանում՝ դրանով իսկ այդ բնագավառում ևս անրապնդելով հայոց պետական ինքնիշխանությունը:

ԱՊՀ միացյալ զինված ուժերի հրամանատարի հայտարարությունից հետո թուրքերը կտրուկ փոխեցին իրենց տոնայնությունը և սկսեցին հանիրավի մեղադրվածի կեցվածք ընդունել՝ հայտարարելով, որ Ռուսաստանը, փոխարեն մեղադրելու Հայաստանին, չգիտես ինչու, մեղադրանքներ է տեղում Թուրքիայի գլխին և այլն:

Դրանից հետո էլ թուրքերը մերթընդմերթ, հատկապես իրենց ազերի ցեղակիցների՝ հայկական ուժերից կրած ամեն մի հերթական խոշորամասշտաբ պարտությունից հետո, փորձեր էին ձեռնարկում՝ ուժի ցուցադրություն կազմակերպելու հայ-թուրքական սահմանին:

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 27 մայիսի, 1992:

Այսպես՝ 1993 թվականի ապրիլին՝ Քելբաջարի շրջանում ԼԴՀ զինված ուժերի առաջին իսկ հաջողություններից հետո, Հայաստան-Թուրքիա սահմանագծում կրկին նկատվեցին թուրքական զինուժի և տեխնիկայի զգալի կուտակումներ: Թուրքերի գործողությունները կրում էին բացահայտորեն սադրիչ բնույթ: Կազմակերպվում էին զրահատեխնիկայի ցուցադրական զորախաղեր, ռազմական ուղղաթիռների թռիչքներ, զորքերի ցուցադրական շարժ դեպի սահմանը և այլն¹:

Իսկ նույն 1993 թվականի սեպտեմբերին բանը հասավ Հայաստանի տարածքը պաշտպանող ռուսական սահմանապահ ուղեկալների վրա կրակոցներին:

Ծայր առած միջադեպը հանգուցալուծվեց ռուսական կողմի խիստ նախազուշացումից հետո²:

Թուրքական կողմին, այնուամենայնիվ, հաջողվում էր պարբերաբար կրկնվող Հայաստանի տնտեսական շրջափակման իրականացումը: Չնայած այդ ամենին՝ Հայաստանի իշխանությունները շարունակում էին Թուրքիայի նկատմամբ վարվող բարիդրացիական քաղաքականությունը: Դրա դրսևորումներից էր 1993թ. ապրիլին ՀՀ նախագահի մասնակցությունը Անկարայում Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալի հուղարկավորությամբ³: Այդ այցը բարի կամքի միակ հաղորդագրությունը չէր՝ ուղղված թուրքական վերնախավին: Քննարկվող ժամանակահատվածում ավելի էին աշխուժացել ամենաբազմաբնույթ պատվիրակությունների այցելությունները Թուրքիա, տարբեր մակարդակներով բանակցությունները թուրք պաշտոնյաների հետ և այլն:

Հայաստանի կողմից հավուր պատշաճի ընդունվեց 1992 թվականի աշնանը փոխարինաբար ՀՀ-ին շուրջ 100 հազար տոննա հացահատիկի տրամադրման իրողությունը⁴: Հայաստանի իշխանությունների կողմից այն ընկալվեց որպես հայ-թուրքական հարաբերությունների ծանրության կենտրոնը դեպի բարիդրացիությունը տեղաշարժելուն ուղղված ծանրակշիռ քայլ: Ցավոք, հայ-թուրքական հարաբերություններում դա մնաց որպես այդ շրջանում թուրքական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված միակ պոզիտիվ քայլը նորանկախ Հայաստանի նկատմամբ: Միաժամանակ թուրքական կողմը այդ և նույն տարում իր տարածքով Սիրիայից Հայաստան հաց ներկրելու թույլտվությունը⁵ օգտագործում էր միջազգա-

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 ապրիլի, 1993:

² Նույն տեղում, 9 սեպտեմբերի, 1993:

³ Նույն տեղում, 23 ապրիլի, 1993:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 470, թ. 1, «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հոկտեմբերի, 1992:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 476, թ. 1:

յին ասպարեզում իր իմիջը բարձրացնելու, նաև հայոց պահանջատիրության դեմ պայքարում նման էժանագին հնարքով հաղթաթղթեր ձեռք բերելու նպատակով: Թուրքերի նման ցուցադրական գործելաոճը մի կարճ ժամանակով շարունակվեց նաև հետագայում¹:

Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի իրական նպատակադրումները ի հայտ եկան հատկապես երբ թուրքական իշխանությունները որդեգրեցին Եվրոխորհրդին ու Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդին ՀՀ անդամակցությանը խոչընդոտելու հետևողականորեն իրականացվող քաղաքականությունը²: Հայաստան-Թուրքիա տնտեսական բնույթի կապերը սկզբնական շրջանում մեքենայաբար շարունակվում էին որպես նախկինում գոյություն ունեցած ԽՍՀՄ Թուրքիա կապերի շարունակությունը: Ակտիվորեն գործում էր Կարս-Գյումրի երկաթգիծը³, որով հիմնականում իրականացվում էր առևտրաշրջանառությունը երկու երկրների միջև, ակտիվորեն ընթանում էին «Մարգարա» անցման կետի շինարարական աշխատանքները⁴: Էներգետիկ ճգնաժամի պայմաններում թուրքական կողմի հետ համաձայնություն էր ձեռք բերվել նրա տարածքով Հայաստան էլեկտրաէներգիա առաքելու վերաբերյալ և այլն⁵:

Հայ-թուրքական տնտեսական փոխհարաբերությունները սկզբնական շրջանում ակտիվորեն էին զարգանում հատկապես Սևծովյան տնտեսական համագործակցության (ՍԾՏՀ) կազմակերպության շրջանակներում: Այդ բազմակողմ կառույցը, ըստ էության, Թուրքիայի նախաձեռնությամբ տակավին 1990 թվականին ձևավորված⁶ միջազգային տնտեսական կառույց էր: ԱԾՏՀ շրջանակներում ՀՀ-Թուրքիա փոխգործունեությունը շարունակվեց նաև 1993 թվականից հետո, երբ թուրքական իշխանությունները միակողմանիորեն փակեցին հայ-թուրքական սահմանը⁷: Ճիշտ է, հետագայում մերթնդներթ կարծեք թե Թուրքիայում օրակարգի հարց էր դառնում Հայաստանի հետ սահմանի վերաբացման խնդիրը, բայց ամեն անգամ էլ այն ուղեկցվում էր հայկական կողմին ուղղված լրջագույն նախապայմաններով, և այդ իսկ պատճառով հիմնահարցը մնում էր չլուծված:

Նույն պատճառով էլ չլուծված էր մնում ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման խնդիրը⁸:

Այդ շրջանից սկսած՝ պաշտոնական Անկարան, որպես Հայաստանի

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 30 ապրիլի, 1996:

² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 44, ք. 6:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 նոյեմբերի, 1992:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 101, ք. 1-4, գ. 168, գ. 135, ք. 1:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 168, գ. 486, ք. 1-2:

⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 15 փետրվարի, 1992:

⁷ Նույն տեղում, 21 օգոստոսի, 1992:

⁸ Նույն տեղում, 19 մարտի, 1994, 28 փետրվարի, 23 մարտի, 1995, 13 օգոստոսի, 1996:

հետ նորմալ հարաբերությունների հաստատման հիմնական նախապայմաններ էր առաջադրում հայկական զորամիավորումների անհապաղ դուրս բերումը, այսպես կոչված՝ գրավյալ տարածքներից, հականարտության կարգավորման գործընթացում Թուրքիայի միջնորդական առաքելությանը և այդ շրջանում Ղարաբաղի համար ծրագրավորված միջազգային խաղաղապահ ուժերում Թուրքիայի մասնակցությանը հայկական կողմի չընդդիմանալը¹: Թուրքիայի կողմից Հայաստանին պարբերաբար ներկայացվող նախապայման-պահանջների առնչությամբ, թվում է, հույժ անհրաժեշտ է համակարգված ձևով անդրադառնալ այդ բնագավառում թուրքական կեցվածքի զարգացումներին: Այսպես՝ սկզբնական փուլում, երբ տակավին դեռ ընթանում էր նորանկախ Հայաստանի միջազգային ճանաչման գործընթացը, Թուրքիան ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և նորմալ առևտրատնտեսական կապերի ձևավորման համար Հայաստանից պահանջում էր հրաժարվել պահանջատիրությունից և ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին սատարելուց: Արցախում առճակատման սրացման շրջանում և հատկապես հայկական ուժերի որոշակի հաջողությունների պայմաններում արդեն թուրքական իշխանությունները ներկայացնում էին Լեռնային Ղարաբաղի հետ կապված քաղաքական պահանջներ՝ անհապաղ հրադարար, սահմանների բռնի փոփոխման անընդունելիություն և այլն: Հայաստանին ու, ըստ էության՝ նաև համաշխարհային հանրությանը պահանջների ներկայացման հաջորդ փուլում, որը հիմնականում հանընկալ Արցախում Ադրբեջանական զինուժի ակտիվ գործողությունների վերսկսման և դրանց ձախողման հետ, թուրքերը, ի լրումն արդեն ներկայացված պահանջների, սկսեցին միջազգային կառույցներում պնդել Ղարաբաղյան հականարտության կարգավորման գործընթացին իրենց ռազմական ու քաղաքական միջնորդության անհրաժեշտությունը:

Թուրքիայի կողմից Արցախյան առճակատմանը անմիջականորեն միջամտելու անսանձ ձգտումը, ըստ էության, տարածաշրջանում թուրքական իշխանությունների կողմից վարվող մարտնչող պանթուրքիզմի քաղաքականության դրսևորումն էր²:

Հասկանալի է, որ Հայաստանին ներկայացված նախապայմանների այս շրջաբաժանումը ամենևին էլ չէր նշանակում, որ Թուրքիան հրաժարվում էր Հայաստանի հետ նորմալ դրացիություն հաստատելու նպատա-

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 փետրվարի, 1995:

² Демоян Г., Карабахский конфликт и Турция, Историко-сравнительный анализ. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ереван, 2012, стр. 194.

կով արված նախնական նախապայմաններից՝ քաղաքական շեշտադրում անելով բացառապես դարաբաղյան հիմնահարցի՝ իր համար ցանկալի լուծումների վրա: Դեպքերի հետագա զարգացումները մեկ անգամ չէ, որ ապացուցեցին, որ թուրքական իշխանությունները պահանջատիրությունից և ցեղասպանության ճանաչմանը սատարելուց Հայաստանին հրաժարվելու հարկադրանքը ամենևին էլ չեն հանել ՀՀ-ի հետ իրենց հարաբերությունների զինանոցից: Պարզապես Արցախի հարցը թուրքերին հնարավորություն ընձեռեց մանկրելու և հարցը քաղաքական պայմանների հարթությունից մարդու իրավունքների և համընդհանուր քաղաքակրթական արժեքների հարթություն ճարակորեն փոխադրելու համար¹: Նման նախապայմաններին Հայաստանի պատասխանը մեկն էր՝ Թուրքիա-Հայաստան միջպետական հարաբերությունները չպետք է կախված լինեին երրորդ երկրի հետ կողմերի ունեցած հարաբերություններից²: Ի դեպ, այդ դիրքորոշումը ավելի համապատասխանում էր Թուրքիայի՝ Հայաստանին սահմանակից տարածաշրջանների ազգաբնակչության զգալի զանգվածի ցանկություններին, որոնք էլ ինքնաբուխ կերպով պարբերաբար քայլեր էին ձեռնարկում թուրքական իշխանությունների՝ սահմանը բացելուն հորդորելու նպատակով:

Այսպես, օրինակ՝ 1996 թվականին հայ-թուրքական երկաթուղային հաղորդակցությունը անհապաղ վերաբացելու պահանջով Թուրքիայի կառավարությանը հղված դիմումի տակ ստորագրել էին 320 հազարանոց Կարսի ավելի քան 100 հազար բնակիչներ³ և այլն: Անամպ չէին նաև հայ-թուրքական հարաբերությունները արդեն հիշատակված Սևծովյան տնտեսական համագործակցության ձևաչափում: Հենց սկզբից էլ զուտ տնտեսական հարթության վրա ծավալված փոխհարաբերությունները առաջին հայացքից բավականին աննկատ կերպով վեր էին ածվում քաղաքական բնույթի ամենախիսկական հակամարտության: Եվ, ընդհանրապես, ցանկացած այլ ձևաչափերով հայ-թուրքական առնչությունները ամենավճռական պահին Թուրքիայի կողմից Հայաստանին ներկայացվող քաղաքական պահանջների արդյունքում մտնում էին փակուղի:

Այսպես՝ 1992 թվականի ամռանը Թուրքիայի տնտեսությանը նվիրված՝ Իզմիրում կայացած երրորդ միջազգային կոնգրեսին, թուրքական իշխանությունների հրավերին ընդառաջելով, մասնակցում էր նաև ՀՀ պատվիրակությունը՝ հանրապետության փոխվարչապետ, էկոնոմիկայի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, ք. 10-13:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հոկտեմբերի, 1995:

³ Նույն տեղում, 13 օգոստոսի, 1996:

նախարար Յ. Բագրատյանի գլխավորությամբ¹: Ձուտ տնտեսագիտական բնույթի ընդգծված համերաշխության մթնոլորտում ընթացած քննարկումներից հետո, երբ արդեն գործը հասավ թուրք-հայկական տնտեսական կապերի ուղղությամբ կոնկրետ իրական քայլերի իրականացմանը, թուրքական կողմը անմիջապես հարցը տեղափոխեց քաղաքական հարթություն՝ որոշակիորեն հայտարարելով, որ իրենք չեն ցանկանում այդպիսի կապեր հաստատել մի երկրի հետ, որն իբր արյուն է հեղում, զրավում տարածքներ և այլն²: Չնայած այդ բոլորին՝ Հայաստանը շարունակում էր թուրքիայի հետ նորմալ հարաբերություններ ձևավորելու իր կառուցողական գործելակերպը, որի ընթացքում թուրքիայի հետ ՀՀ առնչությունների բոլոր ոլորտներում, այդ թվում և միջպետական պաշտոնական հարաբերություններում, ակնառու էին հայկական կողմից արվող զիջումները: Սակայն թուրքական իշխանությունները ունայն գտնվեցին այդ բոլորի հանդեպ: Փաստորեն անտեսելով թուրքիայի կոշտ և անզիջում դիրքորոշումը Հայաստանի հանդեպ՝ ՀՀ իշխանությունները դեռևս հույսեր էին տածում թուրքիայի կողմից պոզիտիվ վերաբերմունքի հնարավորության հարցում և շարունակում էին թուրքիայի հետ մերձենալու ըստ էության անպատասխան գործողությունները³:

Այսպես՝ 1992 թվականի հունիսի երկրորդ կեսին ՀՀ նախագահի գլխավորած պաշտոնական պատվիրակությունը ժամանեց թուրքիա՝ Սևծովյան երկրների տնտեսական համագործակցության հերթական համաժողովին մասնակցելու համար⁴: Այդ՝ անենաբարձր մակարդակի այցի ընթացքում հայկական կողմը հույսեր ուներ, որ թուրքիայի հետ կստորագրվեին նաև որոշ տնտեսական բնույթի պայմանագրեր, որոնց նախագծերը նախօրոք ներկայացվել էին Հայաստանի կողմից: Այդ դեպքում էլ, երբ գործը հասավ տնտեսական համագործակցությանն ուղղված կոնկրետ գործողություններին, թուրքական կողմը վճռականապես հրաժարվեց դրանից: Հայկական կողմի հարցադրումն այն մասին, թե Հայաստան-թուրքիա հարաբերությունները չպետք է կախման մեջ դրվեն հայադրբեջանական հարաբերություններից, կրկին հանդիպեց թուրքական կողմի «մենք համաձայն ենք, բայց այնտեղ արյուն է հեղվում» կեցվածքին⁵: Արդեն վերը շարադրվածի համատեքստում, թվում է, չենք կարող չանդրադառնալ թուրքական իշխանությունների կողմից հայերին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 190, թ. 1:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 11 հունիսի, 1992:

³ Նույն տեղում, 23 հունիսի, 1992:

⁴ Նույն տեղում, 23 մարտի, 1995:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 70, թ. 10-11:

ներկայացվող նախապայմանների պրիզմայով երևույթների՝ թուրքական կողմի խիստ քաղաքականացված ընկալումը հաստատող թերևս ամենաշատ չարչրկված փաստին: Խոսքը վերաբերում է 1992 թվականի սեպտեմբերին Ստամբուլում կայացած Եվրախորհրդի անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարների հանդիպման ժամանակ¹ ՀՀ արտգործնախարար Ր. Հովհաննիսյանի ունեցած ելույթին և մասնավորապես Թուրքիայում դրա արձագանքներին: Իր՝ ըստ էության թուրք-հայկական հարաբերությունների առումով կառուցողական ելույթում ՀՀ արտգործնախարարը մասնավորապես անդրադարձել էր Թուրքիայի տարածքում դեպի Հայաստան եկող մարդասիրական օգնության արգելափակումներին, տնտեսական փոխգործունեությանն ուղղված հայկական կողմի առաջարկությունները թուրքական իշխանությունների կողմից պարբերաբար մերժելուն, Թուրքիայի կողմից Ղարաբաղի հարցում չեզոքություն չպահպանելուն, միջազգային կառույցներում Հայաստանի անդամակցությանը խոչնդոտելուն և այլն:

Թուրքական կողմին հատկապես զայրացրել էր այն հանգամանքը, որ ՀՀ արտգործնախարարը, իր ելույթում անդրադառնալով հայ-թուրքական առնչությունների պատմության որոշ դրվագների, Ստամբուլը անվանել էր քաղաքի նախկին անունով՝ Կ. Պոլիս, օգտագործել էր ցեղասպանություն բառը, խոսել Պոլսում հայերի մշակությանն ներկայությունը հավաստող փաստերի և մասնավորապես Կ. Պոլսանի նախագծով կառուցված Դոլմա Բախչի պալատի մասին, որտեղ հանդիպման մասնակիցների պատվին տրվելու էր ճաշկերույթ և այլն²: Իր ելույթում Ր. Հովհաննիսյանը առաջարկել էր բացել 1915 թվականի հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող թուրքական արխիվները և այլն:

Ելույթում ՀՀ արտգործնախարարը մասնավորապես շեշտել էր, որ հայկական կողմը արդեն գնացել էր զգալի զիջման, և ՀՀ նախագահը, չենթարկվելով հասարակական կարծիքի ճնշմանը, արդեն իսկ ցանկանում էր Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ու սահմանը բացել:

Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը իր ելույթի զգալի մասը նվիրել էր նախապայմաններից և անցյալի պատմական բեռից ազատ հայ-թուրքական հարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտության հիմնավորմանը, նրա ելույթը սվիններով էր ընդունվել Թուրքիայում: Թուրքական կողմը այն որակել էր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 168, գ. 338, ք. 1:

² Ելույթ տեղում ֆ. 326, ց. 9, գ. 44, ք. 6:

որպես «հարձակում թուրքիայի վրա», «ագրեսիվ սադրանք» և այլն¹: Չնայած, որ ավելի քան պարզ էր Հայաստանի՝ դեպի իրեն մեկնած ձեռքը այդուհետ ևս մերժելու թուրքիայի վճռականությունը, սակայն, այնուամենայնիվ հայկական իշխանությունները շարունակում էին իրենց բարի մտադրությունները հավաստող, թուրքական ունկը շոյող մեսիջների հղումը այդ երկրի իշխանավորներին: Այդպիսի քայլ էր նախագահ Լ.Տեր-Պետրոսյանի կողմից Հայաստանի արտգործնախարար Ր.Հովհաննիսյանին 1992 թվականի հոկտեմբերին իր զբաղեցրած պաշտոնից ազատելը²: Փաստորեն արտգործնախարարի հրաժարականը կասկածից վեր էր, որ հետևանքն էր մեկ ամիս առաջ Ստամբուլում կայացած եվրոպական երկրների արտգործնախարարների հանդիպման ժամանակ թուրքական քաղաքական շրջանակներում նեգատիվ վերաբերմունքի արժանացած նրա ելույթի: Սակայն ինչպես ապացուցեցին հետագա իրադարձությունները՝ թուրքիան Հայաստանի նկատմամբ իր վերաբերմունքը մշակել էր հաստատուն կերպով և երկար ժամանակահատվածի համար ու հայկական իշխանությունների՝ թուրքերին հաճոյանալու ցանկացած փորձ այլևս ի գորու չէր քիչ թե շատ որևէ եական փոփոխություն մտցնելու հայ-թուրքական հարաբերություններում:

Նորանկախ Հայաստանի նկատմամբ թուրքիայի ընդունած կոշտ և հատկապես Ղարաբաղի հարցում անգիջում դիրքորոշումը ամենաչնչին չափով անգամ չմեղմվեց նույնիսկ այն բանից հետո էլ, երբ 1994 թվականի վերջերին ՀՀ իշխանությունները արգելեցին հանրապետության թերևս ամենաազգայնական, հայոց պահանջատիրության, մշտապես ցեղասպանության ճանաչման միջազգայնացման գործընթացների ջահակիրը հանդիսացող, ինչպես նաև Արցախի խնդրում արմատական հայրենասիրական գործելակերպ որդեգրած «Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեությունը³:

Նույնիսկ թուրքական պաշտոնական լրատվամիջոցները, արձանագրելով, որ Հայաստանի ներքաղաքական անցուղարձի որոշակի հատվածը ուղղակիորեն առնչվում էր հայ-թուրքական հարաբերություններին և պայմանավորված էր դրանք կարգավորելու նպատակով Հայաստանի ղեկավարների ձեռնարկած միակողմանի զիջողական քայլերով, վստահաբար շեշտում էին, որ Հայաստանի ղեկավարությունը հենց թուրքիայի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 44, ք. 5-8:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հոկտեմբերի, 1992:

³ «Հայաստանի հանրապետության Պերագույն խորհրդի տեղեկագիր», հ. 23-24 (1075-1076), հեկտեմբեր, 1994:

հետ հարաբերությունները բարելավելու նպատակով էր կասեցրել ՀՀ-ի գործունեությունը¹:

Թուրքական ղեկավարության՝ Հայաստանի հետ պարտադրանքի լեզվով խոսելու պարագայում հայ-թուրքական հարաբերությունների հողմածեծ ծառի վրա հերթական անպտուղ ծաղիկն էր նաև տակավին 1993 թվականի ՀՀ կառավարության կողմից ստեղծված երկու երկրների միջև տնտեսական համագործակցության կառավարման հանձնաժողովը², որը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների և անմիջական տնտեսական առնչությունների կատարյալ բացակայության պայմաններում դատապարտված էր անգործության: Երկու երկրների միջև որոշ կարգի հարաբերություններ պահպանվում էին Սևծովյան տնտեսական համագործակցության շրջանակներում:

Հայաստանի և Թուրքիայի միջպետական հարաբերությունները խնդրո առարկա ժամանակահատվածում փաստորեն կրում էին անուղղակի բնույթ և հիմնվում էին բացառապես ՀՀ անկախության ճանաչման մասին Թուրքիայի հայտարարության և ՄԱԿ-ի ու ԵԱՀԿ-ի իրավապայմանագրային համակարգի, Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների կրճատման պայմանագրի, Սևծովյան տնտեսական համագործակցության 1992 թվականին ընդունված հռչակագրի շրջանակներում ստանձնած փոխադարձ պայմանավորվածությունների վրա³: Ինչ վերաբերում է հայ-թուրքական տնտեսական առնչություններին, ապա դրանք պահպանվում էին բացառապես երկու երկրների որոշակի գործարար շրջանների նախածեռնությամբ: Չնայած երկու երկրների միջև պաշտոնական հարաբերությունների բացակայությանը՝ տարբեր ուղիներով իրականացվող առևտրական կապերի ծավալները, այնուամենայնիվ, զգալի էին և նույնիսկ դրսևորում էին բացահայտ աճի միտումներ:

Այսպես՝ եթե տակավին 1994 թվականին ՀՀ և Թուրքիայի միջև ապրանքաշրջանառությունը կազմել էր հազիվ մոտ 748 հազար ԱՄՆ դոլար⁴, ապա 1996 թվականին այն արդեն հասել էր մոտ 12,3 մլն-ի, 1997 թվականի տվյալներով՝ ապրանքաշրջանառությունը արդեն կազմում էր ավելի քան 45,5 մլն⁵, իսկ 1998 թվականին՝ արդեն մոտ 60 մլն դոլար: 2000 թվականին հայ-թուրքական ապրանքաշրջանառությունը դրամա-

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 10 փետրվարի, 1995:

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 170, գ. 90, ք. 1:

³ «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի տեղեկագիր», N 18 (1998), 30 սեպտեմբերի» 1991, «Հայաստանի Հանրապետություն», 30 սեպտեմբերի, 1991:

⁴ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1995, 1996), Երևան, 1998, էջ 180:

⁵ Նույն տեղում (1997, 1998), Երևան, 2001, էջ 447:

կան արտահայտությամբ կազմել էր շուրջ 42 մլն դոլար¹, և Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետության ներմուծման մեջ զբաղեցնում էր 8-րդ տեղը²: Ընդ որում՝ Թուրքիայից ներմուծված արտադրատեսակների մեջ հատկապես մեծ քանակություն էին կազմում սննդամթերքն ու թեթև արդյունաբերության արտադրանքները, իսկ Հայաստանից դեպի այդ երկիր էին արտահանվում սև և գունավոր մետաղներ, ինչպես նաև հանրապետության կազմալուծված արդյունաբերության ձեռնարկություններից ապօրինաբար ապամոնտաժված մեծ քանակությամբ սարքավորումներ³:

Ի դեպ Թուրքիայի պարագայում ևս Հայաստանի ներմուծումը մի քանի անգամ գերազանցում էր արտահանմանը:

Այսպես՝ 1999 թվականին Թուրքիայից Հայաստան ապրանքների ներմուծումը դրամական արժեքով մոտ 36 անգամ գերազանցել էր հանրապետությունից արտադրանքի՝ դեպի Թուրքիա արտահանմանը⁴:

Ինչևէ, բերված փաստերը անհերքելիորեն ապացուցում են, որ հայթուրքական տնտեսական փոխներգործությունը ավելի քան օբյեկտիվ ինքնաբերաբար ընթացող երևույթ է՝ պայմանավորված երկու երկրների աշխարհագրական դիրքով, նրանց տնտեսական զարգացումների մակարդակով և այլն: Հայաստանի և Թուրքիայի արմատական տնտեսական շահերից բխող տնտեսական ծավալուն կապերը, սակայն, կասեցվել էին թուրքական իշխանությունների բացառապես քաղաքական դիրքորոշման հետևանքով: Ինչ խոսք, տնտեսական առնչությունների առկայությունը ամենևին էլ չի բացառում գործընկեր երկրների միջև քաղաքական խնդիրների գոյությունը: Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանը ևս ուներ քաղաքական խնդիրներ Թուրքիայի հետ: Սակայն հայկական կողմի հետապնդած քաղաքական նպատակները (հայոց ցեղասպանության ճանաչում, Ղարաբաղի հարցի արդարացի լուծում) երբեք էլ չէին դրվում տնտեսական առնչությունների հետ մույն հարթության վրա: Ավելին, հայկական իշխանությունների հետապնդած զուտ քաղաքական բնույթի հիմնախնդիրների՝ ըստ էության երկու կողմերի համար էլ փոխադարձաբար ընդունելի լուծումների հնարավորությունները էլ ավելի էին մեծանալու տնտեսական համագործակցության սերտացման արդյունքում: Այսպիսով՝ կարելի է վստահաբար արձանագրել, որ հայկական կողմի հետապնդած քաղաքական խնդիրները՝ հայոց ցեղասպանության՝ որպես մարդկության դեմ գոր-

¹ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Երևան, 2001, էջ 469:

² Նույն տեղում (1999, 2000), Երևան, 2001, էջ 472:

³ Մելքունյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Երևան, 2002, էջ 219-220:

⁴ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Երևան, 2001, էջ 469:

ծած ոճիրի դատապարտում, Արցախի հիմնախնդրի արդարացի լուծում և այլն, ըստ էության, որպես քաղաքակրթական բացարձակ արժեքների կոնկրետ դրսևորումներ համընթաց էին շուկայական առաջավոր տնտեսաձևի՝ տնտեսականը քաղաքականից գերադասելու, քաղաքականը ընդամենը տնտեսականից ածանցելու կարևորագույն սկզբունքին: Նրանք ոչ միայն չէին խոչընդոտում հայ-թուրքական տնտեսական զարգացումներին, այլև, հանդիսանալով որպես քաղաքակրթական արժեհամակարգի արտահայտություններ, խորքային առումով նպաստում էին դրանց սերտացմանը: Մինչդեռ նույնը բոլորովին չէր կարելի արձանագրել Թուրքիայի՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ որդեգրած քաղաքականության առումով: Ըստ էության՝ թուրքական կողմի հետապնդած քաղաքական նպատակների հետևանքով բացառվեցին երկու երկրների միջև ակնհայտորեն փոխշահավետ տնտեսական կապերը: Ավելին, Թուրքիան, ըստ էության չգտնվելով Հայաստանի հետ որևիցե ռազմական ընդհարման մեջ, անտեսելով նախ և առաջ իր ժողովրդի տնտեսական. այնքան ակներև շահը, դիմեց վաղուց արդեն մարդկության կողմից վերջնականորեն անարգանքի սյունին գամված՝ դրկից հարևանին տնտեսական բացահայտ շրջափակման ենթարկելու միջոցին:

Այսպիսով՝ փորձելով հնարավորինս օբյեկտիվորեն ամփոփել արդեն վերը շարադրվածը, թվում է՝ կարող ենք իմաստավորելով Հայաստանի անկախացումից հետո ձևավորված հայ-թուրքական առնչությունները՝ ամենայն որոշակիությամբ արձանագրել, որ խնդրո առարկա ժամանակահատվածում ՀՀ-ն հանդես էր գալիս որպես մարդկային հասարակության գերակա արժեքների՝ մարդու իրավունքների ու նախ և առաջ կյանքի իրավունքի, ազգերի ազատ ապրելու իրավունքի հետևողական պաշտպան, կյանքում այդ սկզբունքների կենսագործման համար պայքարող կողմ՝ փաստորեն մարմնավորելով հասարակական առաջադիմությունը: Մինչդեռ թուրքերը, ուրանալով ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից ճանաչված և դատապարտված, Հայ ժողովրդի հանդեպ գործած ցեղասպանությունն ու սատարելով ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում անկախացած Արցախի դեմ ռազմական ագրեսիա սանձազերծած Ադրբեջանին և այդ հողի վրա նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության հետ նախապայմանների լեզվով խոսելով, փաստորեն դարձել էին արդի քաղաքակրթական արժեհամակարգի չափանիշներով հետադիմության ջատագով:

Сущность армяно-турецких взаимоотношений после приобретения Арменией независимости (1990-2001 гг.)

Эдуард Погосян

Резюме

Статья посвящена анализу армяно-турецких взаимоотношений во время установления государственного суверенитета Армении. В статье конкретными фактами доказано, что армянская сторона никогда не предъявляла каких либо политических условий Турции для установления с ней взаимоотношений. Между тем, турецкие власти установление нормальных отношений с Арменией всячески связывали с Карабахской проблемой настаивая на односторонних уступках со стороны Армении. А также Турция, как необходимое условие для установления, в первую очередь, экономических отношений с Арменией выдвигала требование отречения Арменией от осуждения геноцида 1915 г. и т.д. В статье показано, что армяно-турецкие взаимоотношения исключительно по вине Турции за очень короткое время крайне обострились. В результате необоснованных политических амбиции Турции пострадали возможные экономические обоюдывыгодные связи между двумя соседними государствами. Более того, турецкая сторона прибегла к давно уже осужденному всем цивилизованным миром допотопному приему полной экономической блокады Республики Армения.

The Essence of the Armeno-Turkish Inter-Relations after the Declaration of Armenian Independence (1990 to 2001)

Eduard Poghossian

Summary

The article analyzes the Armeno-Turkish relations after the establishment of the sovereignty of Armenia. Factual evidence proves that the Armenian side never put forward any political conditions before Turkey for the formation of relations with this state. In the meantime, the Turkish authorities connected the formation of regular relations with Armenia with the Karabakh conflict in every possible way, and insisted on unilateral concessions to be made by Armenia. Besides, Turkey would agree to the formation of economic relations with Armenia on condition that it should abstain from condemning the 1915 Genocide of Armenians, etc. The article shows that within a very short time, the Armeno-Turkish relations seriously aggravated through Turkey's fault. Its unsubstantiated political ambitions caused great harm to the mutually-profitable economic ties that could have possibly been formed between the two neighbouring states. Moreover, the Turkish side made use of an antediluvian mode of action long before condemned by the entire civilized world-it imposed a total economic blockade against the Republic of Armenia.